

АДВЕРБІАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

О. М. Гандзюк

В статті говориться про адвербіальних синтаксемах українського мови. Аналізується категоріальна специфіка адвербіальних синтаксем. Називаються їх найбільш часті категоріальні проявлення.

Ключевые слова: адвербіальні синтаксеми, морфологічне вираження адвербіальних синтаксем, просте ускладнене речення

У статті йдеться про адвербіальні синтаксеми української мови. Аналізується категоріальна специфіка адвербіальних синтаксем. Називаються їх найуживаніші частиномовні вияви.

Ключові слова: адвербіальні синтаксеми, морфологічне вираження адвербіальних синтаксем, просте ускладнене речення

The article deals with adverbial syntactical units in Ukrainian language. The specification of adverbial syntactical units as parts of speech is considered. The most typical representation of syntactical units is analysed.

Key words: adverbial syntactic units, morfological expressions adverbial syntactic units, simple-complicated sentence

Мета. Вторинні предикатні синтаксеми функціонують у граматичній структурі простого ускладненого речення. В основному вони складаються з двох елементів: „трансформованого в морфологічний іменник вихідного предикатного слова з семантикою дії, процесу, стану, якості тощо і аналітичної синтаксичної морфеми-прийменика, що вказує на семантико-синтаксичні відношення між двома елементарними простими реченнями” [3, с. 269]. Вторинні предикатні синтаксеми формуються з атрибутивних, модальних і адвербіальних синтаксем. Адвербіальні синтаксеми поділяються на темпоральні, причинові, цільові, допустові та умовні синтаксеми. Кожні характеризуються своїм морфологічним вираженням.

Темпоральні синтаксеми виражають темпоральні відношення, які склалися між вихідними елементарними реченнями. У функціонуванні темпоральних синтаксем беруть участь 38 прийменників української мови [1, с. 218]: *До півдня* з тобою монятися буду, чи що? (Г. Тютюнник); *Серед тижня* воно якось не з руки (А. Дімаров).

Найзагальнішим протиставленням у системі темпоральних конструкцій є, звичайно, одночасність і різночасність. Більш розширену значеннєву класифікацію часових конструкцій знаходимо у працях З.І. Іваненко [5]. Вона виділяє конструкції із значенням моменту дії, часу, часової наступності, тривалості часу, одночасності, передчасну, меж завершення дії, часової близькості і под. Питання співвідносності часових конструкцій української мови знайшло своє висвітлення з представленням значного фактичного матеріалу у працях У.В. Кубської, П.С. Канеси [6; 7] та ін.

З прийменниково-відмінковими формами споріднюються й прислівники. Вони передають типові для прийменниково-відмінкових форм значення одночасності і різночасності: *Вдосвіта* поїзд прибув на якусь маленьку станцію (П. Загребельний).

Серед морфологічних варіантів темпоральних синтаксем особливе місце посідають дієприслівники [2, с. 144]. Їм властиве контекстуальне набуття обставинного значення часу, напр.: *Ідучи назад коридором до тераси*, Сахно заглянула у вікна надвір (Ю. Смолич).

Причинові синтаксеми вказують на джерело виникнення дії як визначальну характеристику всього речення. Причинові синтаксеми включають таку сукупність ознак: передумання у плані часової перспективи, реальну модальність, пов'язану з певним явищем властивість породжувати наслідок.

Морфологічним варіантом вираження причинових синтаксем виступають обставинні прислівники причини. До причинових синтаксем належать слова *спросоння, спересердя, зопалу, сп'яну, зосліпу, тому, чому (чом), спохвату, нізащо, згарячу, знічев'я* і под.: Отож, *знічев'я*, доводилося таки йти до бібліотеки і діаграмної (Ю. Смолич).

Окремий і значний за обсягом різновид причинових синтаксем становлять прийменниково-відмінкові форми. Засоби вираження причинових відношень формуються у синтаксичні ряди співвідносних (часто взаємозв'язаних) форм навколо семи семантичних різновидів: 1) причина-джерело: „від +р.в.” („од+р.в.”) – Еней *од страху* з плигу збився (І. Котляревський); 2) причина-мотив: „з нагоди +р.в.” – *З нагоди свята* було придбано кілька пляшок шампанського (Б. Левін); 3) причина, що сприяє розвитку дії: „під +ор.в.” – Брови Василя похмарніли *під вітром* (Г. Косинка); 4) причина, що не сприяє розвитку дії або викликає дію чи стан негативного плану: „через +зн.в.” – Я бачу, що ви й досі не можете прийти до належного настрою *через мою затримку* (О. Сливинський); „за+ор.в.”: А то, йй-бо, правда, вона *за господарством, за ярмарками та кінми* втратила вже жіночу подобу (І. Вільде); 5) причина-результат, причина-наслідок: „внаслідок +р.в.” –... а вода в тім гроті, *внаслідок перелому світла* здається темно-голубою, ніби розведене чорнило... (І. Вільде); 6) обов'язкова і неминуча причина: „з огляду на + зн.в.” – *З огляду на непевну ситуацію*, у краї відкликані плановані в цьому літі дитячі і молодіжні табори в Карпатах (І. Вільде);

7) підстава: „*на ґрунті+р.в.*” – *На ґрунті пролетаризації села* виникли нові доробкевичі, нові сильні економічні одиниці (І. Вільде).

Функцію причини в реченні може виконувати й одиничний дієприкметник чи дієприкметниковий зворот у випадку, коли вони, крім питання *який?*, відповідають на питання *чому?*, *через що?* з *якої причини?*, напр.: *Потривожене веслом*, тихо засичало латаття (Г. Тютюнник) – Латаття тихо засичало, бо було потривожене веслом.

Дієприслівники теж належать до морфологічних варіантів причинових синтаксем. Ці віддієслівні похідні стають причиновими виразниками у відповідних мовленнєвих умовах: *Замислившись*, Євген не помітив, як підійшов до нього з-за спини Роман Блаженко і, зупинившись, теж мовчки став дивитися вниз, на містечко (О. Гончар).

Цільові синтаксеми відносяться до таких характеристик дій, що виявляється в їх стосунку до певних процесів. Морфологічним варіантом оформлення цільових синтаксем виступають прислівники. Сюди зараховуються такі слова, як *навмисно* (*навмисне*), *напоказ*, *на зло*, *на підслухи*, *навіщо*, *нащо*, *пощо*, *на продаж* і под., напр.: – Так, я не відмовлю. Я дам... *На зло* тобі, княже, дам притулок (Д. Міщенко).

Найчастіше обставинні цільові відношення виражаються різноманітними прийменниково-відмінковими формами. Їх семантичні ряди утворюються навколо таких різновидів: значення власне мети і призначення; значення присвяти, зацікавленості, значення мети руху [4, с. 149].

За такого розрізнення перший ряд формується з таких співвідносних слівформ:

„*для + р.в.*” –...То панунця хочуть *для забави* собі всіх нас з торбами пустити, а їмосць в могилу загнати (І. Вільде); „*на + зн.в.*” – Барвінок *на вінок*, а полин – *на віник* (Н.тв.); „*від +р.в.*” – Іншими словами, ще вісім років мусив би хлопець сушити голову різними „аквами” і „вітами” для того, щоб пізніше ходити від хати до хати й продавати дамські реїтузи та підв’язки *від грижі* (І. Вільде); „*під+ зн.в.*” – Аж тут хазяїн шасть у хлів І, взявши за роги Вола, *під ніж* повів (С. Гребінка); „*про +зн.в.*” – А хатньої моркви наші жінки не продають, держать *про нужду* на нашу голову (Г. Квітка-Основ’яненко).

Другий ряд складають такі прийменниково-відмінкові слівформи:

„*за+ зн.в.*” – То ж піднялась голота *за право*, *за честь*,... *за землю* (П. Тичина); „*в ім’я +р.в.*” – Яке ви маєте право забирати в людини життя *в ім’я вашої ідеї* без її згоди на те? (Ю. Смолич); „*заради+ р.в.*”; „*ради + р.в.*” – Антонович суворо засуджував тих офіцерів, як іноді, *заради зовнішнього успіху*, легковажили собою або підлеглыми (О. Гончар); „*в+ зн.в.*” – А потім *в дар* тобі приносять з пожеару вкрадений покров (Т. Шевченко).

Значення мети руху передають прийменниково-відмінкові форми:

„*по+ з.в.*” – Ішла б *по воду*: пора наставляти вечерю (Г. Квітка-Основ’яненко); „*на +з.в.*”, – Річинські за тих часів аж двічі на рік їздили до Львова в оперу чи *на концерти* відомих приїжджих музикантів (І. Вільде); „*за+о.в.*” – Коли, наприклад, котрась виходила *за справою* до міста, то зараз хто-небудь пропонував їй своє товариство (І. Вільде).

Роль морфологічного варіанта цільової синтаксеми виконує й інфінітив. Вживання інфінітива як цільової синтаксеми пояснюється семантичною компресією підрядної частини складнопідрядного речення, яке вказує на мету дії, наприклад: Ще в першій половині XVII століття *прийшов* на Україну „грецької заволока” *шукати* собі щастя (Л. Костенко). Якщо ж дієслова означають рух взагалі, без певної просторової орієнтації, то вони, як правило, не сполучаються з інфінітивами.

У структурі речення цільові відношення може забезпечувати й дієприслівник. Відношення мети, передавані ним, найчастіше виникають тоді, коли використовуються дієприслівники, утворювані від дієслів з семантикою бажання: дієприслівники виступають виключно у формі недоконаного виду. – Сідайте, пане вчителю, – сказав чорнобривий Гордій і посунувся, *даючи місце на возі* (Б. Левін).

Умовні синтаксеми „окреслюють умову, при якій відбувається чи може відбуватися дія. Значення умови складають ознаки передумання в плані часового вираження” [3, с. 153]. Типовими виразниками умовної синтаксеми виступають прийменниково-відмінкові форми. На думку Н.В. Гуйванюк [4, с. 149-150], „стосунок умови знаходить свій вираз у сучасній українській літературній мові насамперед у різноманітних прийменниково-відмінкових формах з прийменниками *у, при, за, без, поза, під*, а також у спеціалізованих зворотах *при умові, у випадку, в разі, на випадок, з урахуванням, в умовах, за умови (за умов)* і под., напр.:

„*в разі+р.в.*” – Я чув, *що, в разі потреби*, трактора можна і на танк замінити (І. Вільде); „*на +з.в.*” – *На скарги* господарів про ці неподобства у селі Григорій Васильович зводив свої вівсяні брови і обіцяв суворо покарати злодіїв... (І. Вільде); „*при +м.в.*” – *При нагоді Котляревський виїздив на коні в степ, попускав поводи, слухав мелодію безмежності* (І. Пільгук); „*за+ з.в.*” – *За добрі гроші* можна і слізи організувати (І. Вільде); „*без+р.в.*” – *Ш-що ви! Хіба можна, нанове, так хвилюватися без жодних на це підстав!* – *мовить, затинаючись, Камінобродський-старший* (О. Сливинський).

Дієприслівник також функціонує як морфологічний варіант умовних синтаксем. У ролі умовної синтаксеми у переважній більшості випадків вживаються дієприслівники доконаного виду. Вони характеризують дію, яка досягла межі: *Навчивши мене*, як відживити моїх товаришів, ви відкриєте мені й цілий винахід (Ю. Смолич).

Найпоширенішим засобом вираження допустових синтаксем, що характеризують дію, яка відбувається наперекір іншій, у реченнєвій конструкції є прийменниково-відмінкові форми „*при+м.в.*”, „*незважаючи на +зн.в.*”, „*всупереч +д.в.*”, „*наперекір +д.в.*”, „*без+род.в.*”, напр.: І він житиме? – спалахнув захоплений Коломієць. – *Всупереч* усьому? (Ю. Смолич); На нашу думку, у ролі допустової синтаксеми може

використовуватися прикметник або прикметникова сполука, напр.: *Жива*, вона для нього не переставала бути дівчиною з сну (І. Вільде).

Дієприслівники також можуть бути допустовими синтаксемами. Допустові відношення в конструкціях з цією словоформою виявляються за наявністю суперечності між реалізацією дії і її бажаним результатом, напр.: *Навіть не озираючись*, бачила Євпраксія київський берег своєї мандрівки... (П. Загребельний).

Висновки. Адвербіальні синтаксеми мають у своєму арсеналі такі види синтаксем: темпоральні, причинові, умовні, цільові, допустові синтаксеми. Найчастіше вживаною формою для них є прийменниково-відмінкові конструкції та дієприслівники (дієприслівникові звороти). Менш часто вони реалізуються через прислівники. І найрідше (цільові синтаксеми) реалізуються через форму інфінітива.

Література:

1. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
3. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
4. Гуйванюк Н.В. Формально-семантичні відношення в системі синтаксичних одиниць. – Чернівці: Рута, 1999. – 336 с.
5. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції часу в сучасній українській мові. – Чернівці: Чернівецький держ. ун-т, 1967-1969. – Ч.І. – 61 с.
6. Канеса П.С. Средства выражения временных отношений в современном украинском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. – К., 1984. – 24 с.
7. Кубська І.В. Синонімічні прийменникові конструкції з часовим значенням // Укр. мова і літ. в шк. – 1981. – № 10. – С.24-25.